

ՈՒՐՍՐՏՈՒԻ ՍՈՑԻԱԼ-ՏՆՏԵՍԱԿԱՆ ԿԱՐԳԸ, ՊԵՏԱԿԱՆ ԿԱՌՈՒՑՎԱԾՔԸ ԵՎ ՔԱՂԱՔՆԵՐԸ

1. ՍՈՑԻԱԼ-ՏՆՏԵՍԱԿԱՆ ԿԱՐԳԸ

Վանի թագավորությունը հին-արևելյան ստրկատիրական աշխարհի հյուսիսային եզերքին տեղավորված և Առաջավոր Ասիայի կենտրոնական շրջանների նկատմամբ համեմատաբար երիտասարդ պետական կազմավորում էր: Դասակարգայնացման պրոցեսները այստեղ, հետևաբար, ավելի ուշ էին սկզբվել, սակայն հասարակության զարգացումը ընթանում էր նույն ուղիներով, ինչ որ ավելի զարգացած շրջանների՝ Միտանների, խեթական աշխարհի, Ասորեստանի զարգացումը, այն է՝ արևելյան տիպի ստրկատիրության ուղիներով:

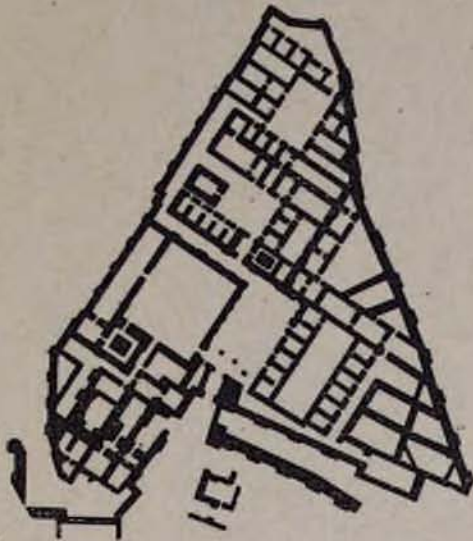
Պետք է հաշվի առնել, որ Հայկական լեռնաշխարհի Վանի թագավորության կազմի մեջ մտած տարրեր մասերը գտնվում էին սոցիալ-տնտեսական զարգացման տարբեր մակարդակի վրա: Մ. թ. ա. I հազարամյակի սկզբներին այստեղ առաջատար դեր էին խաղում ամենից ավելի զարգացած՝ Վանա լճի ավազանում և Ուրմիա լճից դեպի արևմուտք ընկած երկրները, որոնք հասել էին պետականության ստեղծման փուլին: Այս երկրները ռազմական նվաճումների միջոցով հետզհետե տարածեցին իրենց իշխանությունը Հայկական լեռնաշխարհի գրեթե բոլոր մասերի վրա և պահպանեցին այն մոտավորապես երեք հարյուրամյակ: Այդ ժամանակի ընթացքում պետության մեջ ընդգրկված ցեղերը ապրեցին, իհարկե, սոցիալ-տնտեսական որոշակի զարգացում, տարբեր երկրամասերում տարբեր չափի, սակայն լրիվ համահարթում տեղի չունեցավ և ուրարտական տիրապետության վերջում էլ լեռնաշխարհի մի մասը շարունակում էր գտնվել դասակարգային հասարակության դեռևս սկզբնավորման փուլում:

Իր գոյության ընթացքում պետությունը ամբողջ երկրով մեկ ստեղծել էր տեղական բնակչության և ստրուկների շահագործման բավականին բարդ ու ճյուղավորված սիստեմ, որի կիրառման կարևոր ասպարեզներն էին ինչպես տեղական համայնքները և արքունական (պետական), տաճարային և այլ տնտեսությունները, այնպես էլ ռազմական ու տնտեսական կառույցների՝ ամրոցների, ջրանցքների, պահեստների շինարարությունը:

Առօրինական տնտեսություններ: Արքունական (պետական) տնտեսությունները հիմնվել են, ըստ երևույթին, առավել բերրի ու ոռոգման համար անհրաժեշտ ջրային պաշարներով ապահովված վայրերում: Այդ տնտեսություններում զբաղվել են հացահատիկային ու բանջարաբուստանային կու-

տուրաններով, այգեգործությամբ ու խաղողագործությամբ, վերամշակել երկ-
բազործական ու այգեգործական-խաղողագործական մթերքները, լայնորեն
տարածված է եղել նաև անաս-
նապահությունը:

Թագավորը սեփականատեր էր
զգալի թվով բնակատեղիների ու
հսկայական կալվածքների¹: Նրա
անունով կոչվում էին ոչ միայն
վարչա-տնտեսական կենտրոննե-
րը, այլև արքունական տնտեսու-
թյունները, հովիտները, խաղողի
այգիները: Այսպես, Մենուայի ա-
նունով հայտնի են Մենուախինի
վարչա-տնտեսական կենտրոնը
Արաքսի աջ ափին (Արարատյան
դաշտավայրում) և Մենուայի հո-
վիտը՝ Արածանի վերին հոսան-
քում (Մանազկերտի մոտակայ-
քում), Արգիշտիի անունով՝ Ար-
գիշտիխինի երկու կենտրոննե-
րը Արաքսի ձախ ափին (Հին և նոր
Արմավիրների տեղում) և Արճեշի

Արին-բերդ: Հատակագիծ

շրջանում, Արգիշտիունա ամրոցը՝ Այադու մարզում (Վանա լճից հարավ), Սար-
դուրի Բ-ի անունով՝ Սարդուրիխուրդա ամրոցը Սանգիբուտու մարզում (Ուրմիա
լճից դեպի հյուսիս) և Սարդուրիի խաղողի այգին Արճեշի շրջանում, Ռուսա Ա-ի
անունով՝ Ռուսախինի մայրաքաղաքը (Թոփրախ-կալե) և Ռուսա
Բ-ի անունով՝ Ռուսայի (կամ Կուարլինի) հովիտը Հրազդանի աջափնյա մասում
(Կարմիր բլուրի և էջմիածնի միջև ընկած տարածությունը) և այլն:

Բացի այդ, սեփականատեր էին նաև թագավորի ընտանիքի անդամները,
եղբայրները՝ իրենց ընտանիքներով և այլն, մի խուսքով, արձանագրությու-
նների լեզվով արտահայտած՝ «արքայական տոհմի սերմը», օրի թիվը հաս-
նում էր հարյուրների: Ռուսա Ա-ի տոհմի սերմը, օրինակ, ըստ Սարգոն Բ-ի
հաղորդման («Նուվրի աղյուսակ»), կազմում էր 260 մարդ²: Արքայական տոհմը
ունեի իր առանձին բնակատեղիները³: Այդպիսիներից էին Ռուսա Ա-ի տոհմի
բնակատեղին՝ Արբուն և Սարդուրի Բ-ի տոհմինը՝ Ռիյարը, ինչպես նաև նրանց
շրջակա Ռուսայի եղբայրների պատկանող յոթ այլ բնակատեղիները⁴: Հայտ-
նի է նաև «Շամիրամի ջրանցքին» հարող վայրերից մեկում գտնված խաղողի այ-
գին, որը Մենուան նվիրում է իր դստերը՝ Թարիրիային, և նրա անունով կոչում
«Թարիրիախինի»⁵:

1 Г. А. Меликишвили, Нанри-Урарту, էջ 342 և հաջ.:

2 ՏՃ՝ АВИИУ, 49 (125):

3 ՏՃ՝ Б. Б. Пиотровски.І, Ванское царство, էջ 86:

4 ՏՃ՝ АВИИУ, 49 (269):

5 ՏՃ՝ УХН, 111:

Տաճարային տնտեսությունները: Ուրարտուի էկոնոմիկայում կարևոր դեր է պատկանել նաև տաճարային տնտեսություններին: Գրավոր աղբյուրներից հայտնի է, որ ուրարտական պանթեոնի յուրաքանչյուր աստված ունեցել է իր սրբատեղիները, տաճարները: Տաճարներն Ուրարտուում ունեցել են ինչպես երկրագործական, այնպես էլ անասնապահական զարգացած տնտեսություններ⁶: Օրինակ, Մուսասիրի տաճարը ունեցել է խաղողի և պտղատու լայնատարած այգիներ: Այդպիսի տվյալներ տաճարների այգեգործության մասին պարունակում է նաև Մհերի դռան հայտնի պաշտամունքային արձանագրությունը:

Ինչ վերաբերում է անասնապահությանը, ապա տաճարներին սիստեմատիկաբար մատուցվող խոշոր և մանր եղջերավոր անասունների նվիրատվությունները անհրաժեշտ նախապայման են եղել, որպեսզի այստեղ ևս ստեղծվեին զարգացած անասնապահական տնտեսություններ: Մհերի դռան բլրաձևագրության⁷ համաձայն, օրինակ, Իշպուիի և Մենուա թագավորները պարտավորվում են ամենամսյա ղոհաբերություններ անել տաճարներին՝ 6 կով, 6 այծ, 37 եղ, 305 ռ. խառ, Իսկ Կելիշինի երկնքի վրա արձանագրության համաձայն⁸, նույն թագավորները միայն մի այցելության առթիվ Մուսասիրի տաճարին նվիրաբերում են 22 հազար 712 զլուխ խոշոր և մանր եղջերավոր անասուններ: Հասկանալի է, որ տասնյակ հազարավոր անասունները հաշվով թեև նախատեսված լինելի միայն պաշտամունքային ղոհաբերության համար: Ըստ երևույթին դրանք հանձնվել են Մուսասիրի տաճարի տնտեսությանը, որը, այսպիսով, պետք է ունեցած լիներ անասունների հսկայական հոտեր: Տաճարները, մասնավոր՝ Մուսասիրի տաճարը, ըստ երևույթին, զբաղվել են նաև առևտրով, որը հանդիսացել է նրանց եկամտի աղբյուրներից մեկը⁹:

Մասնավոր տնտեսությունները: Ուրարտուում, ակներևաբար, գոյություն են ունեցել նաև աղնվական դասի մասնավոր տնտեսություններ, ինչպես արքայական տոհմի ներկայացուցիչների (մեծատոհմիկներ, առաջնորդ, խորհրդականներ), այնպես էլ զինվորների ու ծառայողների (փոխարքաներ կամ մարզերի կառավարիչներ, զորահրամանատարներ և այլն): Ըստ երևույթին, այդպիսի տնտեսությունների մասին է ակնարկում ուրարտական արձանագրություններից մեկը¹⁰, ըստ որի թագավորը (անունը տուժած է) «...բաց թողեց նետը այստեղից՝ Գիլուրանի անտառի առջևից, մինչև Իշպուիի, Բատուի որդու, այգին, 950 կանգուն (տարածությանը)»¹¹:

Հավանաբար, մասնավոր տնտեսություններ են ունեցել նաև ուրարտական բանակի բազմաթիվ բարձրաստիճան պաշտոնյաներ, եթե շասենք զինվորական դասը ընդհանրապես: Բոլորովին էլ պատահական չէ, որ պատերազմների ընթացքում ձեռք բերված ռազմագերիների որոշ մասը, ինչպես հայտնի է, թագավորի համաձայնությամբ, բաժին է հասել զինվորներին: Բացի դրանից,

⁶ Տե՛ս Գ. Ա. Меликишвили, Нагри-Урарту, էջ 353 և հաջ.:

⁷ Տե՛ս УКН, 27:

⁸ Տե՛ս նույն տեղում, 19:

⁹ Տե՛ս Գ. Ա. Меликишвили, Нагри-Урарту, էջ 354—355:

¹⁰ Տե՛ս УКН, 277:

¹¹ Տե՛ս Գ. Ա. Меликишвили, Некоторые вопросы социально-экономической истории Нагри-Урарту, ВДИ, 1951, № 4, էջ 34—36:

Էրեբունի ամրոցի մուտքը՝ Արգիշտի Ա-ի սեպագիր արձանագրությամբ

նազմագերիներ են վերցրել նաև հենց իրենք՝ զինվորները, երբ թագավորը լքել է նվաճված երկիրը։ Պետական բարձրաստիճան ծառայողները, անկասկած, հնարավորություններ ունեցած կլինեն ստրուկներ ձեռք բերել նաև առևտրի միջոցով։ Հիշյալ մասնավոր տնտեսությունները ևս պետք է հիմնված լինեն ռազմագերիների կամ ստրուկների շահագործման վրա։

Ստրկակաճ ուժի զարգացումը։ Ստրուկներ ձեռք բերելու հիմնական աղբյուրը Ուրարտուում հանդիսացել են անընդհատ վարվող պատերազմները։ Ուրարտական թագավորների տարեգրությունները սխտեմատիկաբար հիշատակում են նվաճողական արշավանքների ժամանակ տարբեր երկրներից վանի թագավորություն թշված ռազմագերիների մասին, որոնց թիվը երբեմն հասնում է մի քանի տասնյակ հազարի։

Խորխորյան տարեգրության պահպանված հատվածների համաձայն, Արգիշտի Ա-ի կողմից Ուրարտու թշված ռազմագերիների ընդհանուր քանակը կազմել է ավելի քան 320 հազար մարդ, իսկ Սարգուրյան տարեգրության դարձյալ ոչ լրիվ տվյալներով՝ մոտ 200 հազար մարդ։ Տարեգրությունները միաժամանակ հիշատակում են, որ ռազմագերիների մի մասը սպանվել է, իսկ մյուս մասը՝ կենդանի տարվել Ուրարտու։ Ոչնչացվել է, սակայն, ըստ երևույթի, գերիների միայն աննշան, անաշխատունակ մասը։

Բացի այս ռազմական գերեվարություններից, որոշ սեպագիր տեքստեր հավաստում են, որ երբեմն վերաբնակեցվել է ամբողջական բնակատեղիների կամ շրջանների բնակչությունը։ Այսպես, օրինակ, Խորխորյան տարեգրության հատվածներից մեկի համաձայն, Արգիշտի Ա-ը Ուրմիա լճից դեպի հարավ ձեռնարկած արշավանքներից մեկի ժամանակ վերաբնակեցրել է 60 բնակատեղիների բնակչություն¹²։ Մասսայական վերաբնակեցման դառն ճակատագրին է մատնել հետագայում Սարգուրի Բ-ը հեռու հյուսիսում ընկած Խուշանի ևրկրի բնակչությանը¹³։ Մասսայական վերաբնակեցումը եղել է նաև ամրոցների ու բնակատեղիների հիմնադրման անբաժան ուղեկիցը¹⁴։ Այսպես, հայտնի է, որ Արգիշտի Ա թագավորը մ. թ. ա. 782 թվականին 6.600 ռազմագերի կամ զինվոր է վերաբնակեցրել նորակառույց Էրեբունիում, որ ձեռք էր բերել նախորդ տարվա արշավանքի ժամանակ Խաթե (խեթերի) և Մուփանի (Մուփք) երկրներում¹⁵։

Այսպիսով, նվաճված երկրներից մասնակիորեն կամ մասսայաբար վերաբնակեցված ռազմագերիները մեծ հնարավորություններ էին ընձեռում վանի թագավորության տնտեսության զարգացմանը։ Ռազմագերիների մի մասը, հավանաբար, վերածվում էին ստրուկների և օգտագործվում պետական (արքայական), տաճարային, ինչպես նաև ռազմական ու վարչական վերնախավին պատկանող տնտեսություններում, իսկ մյուս մասը բնակեցվում համեմատաբար ամալի շրջաններում և ընդգրկվում գյուղական համայնքների մեջ։

¹² Տե՛ս ՄԿԽ, 127, III, 35։

¹³ Տե՛ս նույն տեղում, 155 C, 3—5։

¹⁴ Տե՛ս M. Tseretheli, L'inscription de la stèle de Hagl, էջ 32, ՄԿԽ, 281։ Արձանագրությունների հիշյալ հատվածների մեկնաբանության վերաբերյալ տե՛ս ՄՈՒԸ, էջ 53։

¹⁵ Տե՛ս ՄԿԽ, 127, II, տող, 33—37=128 A2, տող 15—22։

Կասկածից վեր է, որ պետական խոշոր նշանակություն ունեցող և աշխատատար այնպիսի ձեռնարկումներ, ինչպիսիք են քաղաք-ամրոցների, տաճարների, արհեստական լճերի ու ոռոգիչ ջրանցքների կառուցումը, հնարավոր չէր ի կատար ածել առանց ստրուկների աշխատանքի: Եթե նկատի ունենանք, որ ոչ միայն Վանի թագավորության հիմնական տերիտորիան, այլև հետագայում նրա նվաճած բազմաթիվ ծայրամասային երկրներ համատարած ծածկվում են պաշտպանական ու պաշտամունքային բնույթի բազմաթիվ շինություններով, երկրի բերրիությունը սպառնալուղ արհեստական լճերով ու ջրանցքներով և այլն, ապա հասկանալի կդառնա բազմաթիվ ռազմագերիների անսպառ պահանջը, որոնց ուրարտական թագավորները սխտեմատիկաբար վերաբնակեցնում էին նվաճված երկրներից:

Առայժմ անհայտ է մնում ստրուկների շահագործման բնույթը Ուրարտուի արքայական, տաճարային, ինչպես նաև վերնախավին պատկանող բազմաթիվ մասնավոր տնտեսություններում, սակայն կասկած չի հարուցում այն հանգամանքը, որ այդ շահագործումը Ուրարտուում, ինչպես և Ասորեստանում, հասել է մեծ չափերի: Դրանով էլ հենց պետք է բացատրել ուրարտացի և ասորեստացի փախստականների առկայությունը մ. թ. ա. VII դարում՝ լեոնային Արմե-Շուպրիա երկրում (Սասուն)¹⁶, որտեղ ավելի մեղմ պայմաններ կային: Շատ հավանական է, որ Ուրարտուում պետական իշխանությունից դժգոհների հոծ մասսաները, Ասորեստանի նման, երբեք չեն սահմանափակվել ստրուկաներով: Դրանց թվում պետք է եղած լինեն նաև ազատ համայնականների զանգվածներ, քանի որ վերջիններս ևս կրել են շահագործման դաժան լուծը¹⁷:

Թե որքան սպառնալի մասշտաբներ է ընդունել մ. թ. ա. VII դարում Ասորեստանի և Ուրարտուի շահագործվող տարրերի փախուստը, կարելի է դատել այն փաստից, որ ասորեստանյան թագավոր Ասարխադդունը (680—669) ստիպված է լինում մ. թ. ա. 673 թվականին հատուկ ռազմական արշավանք ձեռնարկելու դեպի Շուպրիա՝ այդ փախստականներին իրենց նախկին տերերին վերադարձնելու նպատակով¹⁸:

Համայնգեներ: Ուրարտուի էկոնոմիկայում կարևորագույն տեղ են գրավել ազատ համայնականները: Արքունական (պետական) և տաճարային տնտեսությունների հետ միասին, նրանք հանդիսացել են Ուրարտուի տնտեսության կարևոր օղակը:

Համայնական հողերի չափերի ու քանակի, նրանց մշակման եղանակների, ազատ համայնականների ու նրանց շահագործման աստիճանի վերաբերյալ, դժբախտաբար, էական ոչինչ հայտնի չէ: Ենթադրվում է, որ այն, ընդհանուր առմամբ, շատ նմանություններ պետք է ունեցած լինի հարևան Ասորեստանի գյուղական համայնքի հետ¹⁹: Պետության ստեղծած ոռոգման ցանցից

¹⁶ Տե՛ս Գ. Ա. Меликишвили, Некоторые вопросы социально-экономический истории Наини-Урарту, ВДИ, 1951, № 4, էջ 31—33:

¹⁷ Տե՛ս RCAE, I, № 252:

¹⁸ Տե՛ս АВИИУ, 67. Б. Б. Пиотровский, Ванское царство, էջ 85—86:

¹⁹ Տե՛ս И. М. Дьяконов, К вопросу о судьбе пленных в Ассирии и Урарту ВДИ, 1951, № 2, էջ 92: Ասորեստանի սոցիալ-տնտեսական հարցերի հանգամանալի ուսումնասիրությունը տե՛ս И. М. Дьяконов, Развитие земельных отношений в Ассирии, Л., 1949.

օգտվել են ոչ միայն արքունական ու տաճարային տնտեսությունները, այլև համայնքները՝ Վերջիններս, ակներևաբար, մասնակցել են այդ ցանցի ստեղծմանը՝ իրեն պետական պարտույթով:

Շատ հավանական է, որ ուրարտական պետությունը ոչ միայն բռնազանձում էր պարենհարկի ձևով համայնքների եկամտի ղգտլի մասը, այլև տեր ու տնօրինություն էր անում նրանց վրա՝ սահմանափակելով կամ ընդլայնելով այս կամ այն տնտեսության հողատարածությունները²⁰:

Դատելով էրեբունիի, Թեյշեբաինիի և Արգիշտիխինիլիի տնտեսության մասշտաբներից, այստեղ, հավանաբար, գոյություն են ունեցել բավականաչափ խոշոր համայնքներ: Դա իհարկե, չի բացառում նրանց սահմաններից դուրս գտնված համայնքներից ևս պարենհարկի ձևով ստացված եկամուտները:

Թեյշեբաինիի տարատեսակ էթնիկ կազմը, ինչպես նաև նրանում առկա ուրարտական բնակչության գանազան խավերը վկայում են այդ քաղաքի սոցիալական բարդ կառուցվածքի մասին: Քաղաքային թաղամասերի պեղված խոշոր շենքերը, անկասկած, պատկանել են բնակչության այն խավերի ներկայացուցիչներին, որոնք կոչված են եղել ի կատար ածելու ուրարտական իշխանությունը նվաճված տեղական համայնքների վրա²¹:

Որոշ տվյալներից կարելի է եզրակացնել նաև, որ ուրարտական քաղաքներում գոյություն է ունեցել քաղաքային համայնք, օժտված որոշակի ինքնուրույնությամբ՝ ներքաղաքային խնդիրների լուծման ասպարեզում և որոշ իրավունքներով²²:

2. ՊԵՏԱԿԱՆ ԿԱՌՈՒՑՎԱԾՔԸ

Կենտրոնական և տեղական իշխանությունը: Ուրարտական պետության զլուխ կանգնած է եղել թագավորը, որի իշխանությունը, հին-արևելյան մյուս ստրկատիրական պետությունների նման, ժառանգական էր և անսահմանափակ:

Արքունիքի մասին դատելու համար առանձնակի հետաքրքրություն է ներկայացնում Թուփրախ-կալեի պեղումներից հայտնի մի սեպագիր աղյուսակ, որը պարունակում է Ռուսախինիլի մայրաքաղաքի պալատական անձնակազմի ցուցակը: Այն բաղկացած է եղել 5.507 մարդուց, որոնց թվում 1.113 անվանի անձեր (պալատականներ), 3784 ներքիններ (դրանց թվում, ըստ երևույթին, նաև գրասենյակի պաշտոնյաներ), պալատի 162 ծառայողներ (դրանց թվում ևս 108 ներքիններ, 10 գինեգործներ և այլն), ինչպես նաև ավելի քան 400 զանազան այլ անձեր, ըստ երևույթին, զինվորներ, աշխարհագորականներ, արհեստավորներ (շուհականեր, քարգործ վարպետներ) և սպասարկու անձնակազմ (շորեպաններ և այլն)²³:

²⁰ Տե՛ս *Н. В. Арутюнян*, Новая клинописная таблетка из раскопок Кармир-блуря, էջ 35—51:

²¹ Տե՛ս *А. А. Мартиросян*, Город Тейшебаши, Ереван, 1961, էջ 131—155:

²² Տե՛ս *УПД*, էջ 27:

²³ Տե՛ս *УПД*, էջ 25—26, 39. *Н. В. Арутюнян*, Новая клинописная таблетка из раскопок Кармир-блуря, էջ 38, 47: